

ԼԵՄԱՆ ՀԱՌԻԲԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԵՒԱՆԻ ԵՒ ԱՅՏԻՄ

Հայաստան դարէ մ'ի վեր հետաքրքրական դարձած է եւրոպացի ուսումնասիրաց համար, և գրեթէ ամէն տասնեակ տարի նոր ճանապարհորդ մը անտի վերադառնալով՝ իւր ուղեգրական յուշերը հրապարակ կը հանէր. նորութիւն գտնուէր անոնց մէջ՝ թէ միշտ նոյն առասպելները յեղյեղէին, միշտ իրենց գործը հետաքրքրական կ'ըլլար բազմութեան մը համար, որ մերձաւոր արեւելքը տփրիկէի խորքուկամ ամերիկեան ամայութեանց հաւասար կը ճանչնար: Իսկ մենք սկսած էինք արդէն ծանծրանալ այս պարբերական կրկնութիւններէ: Ինչի հեղինակաւոր և գրեթէ դասական երկհատոր ուղեգրութեան վերջ կարծէինք թէ այլ ևս բոլորովին պիտի փակուէր հրատարակութեանց այս շարքը. և յանկարծ վրայ կը հասնի Ուս. Ինժանի այս գործը, Հայաստան երբևէ և այժմ ձգիչ անունով մը: Յինքեան պատուառելի գործ մը որուն ղեկ միայն առաջին հատորը յերևան կ'ելլէ: Հեղինակը ճանապարհորդած է երկու անգամ ի Հայաստան և ամէն ինչ անձամբ շօշափելով կը գրէ, ուղեկելով յաճախ իւր նախորդաց անճիշդ տեղեկութիւնները: Նոյն իսկ ազգագրական տեսակէտով շատ աւելի ճիշդ և փայլուն էր նկարագրէ հայու ցեղային տիպարը իւր ամէն զգացմունքով և սովորութեամբ:

Իսկպէս՝ Հայաստան երբևէ և այժմ վերնագրի ներքե աւելի պատմական բովանդակութեամբ երկասիրութիւն մը պիտի սպասուէր և ոչ թէ լոկ ուղեգրական, մանաւանդ որ հեղինակն արդէն բաւական ծանօթ անուն մ'ունի բանասիրաց խումբին մէջ իբրև պատմագէտ և բարեխաղանաստրական արձանագրութեանց հմուտ: Նա մանաւանդ երբ դիտենք որ նոյն իսկ իւր խօսքերով հեղինակը կը յայտնէ՝ որ ոչ միայն իբրև արեւելագէտ—մասնագէտ ճա-

նապարհորդող մը եղած է, այլ աւելի իբրև պատմաբան: Սակայն ուղեգրութեան մէջ ալ զանց ըրած չէ պատմական յիշատակութիւններ մի առ մի հիւսելու և երբեմն նոյն իսկ *thèse*—ի ձև մ'ալ կուտայ իւր տեսութեանց: Ընդարձակ Ներածութիւնը բաց ի ուղեգրութեան նպատակին և հանգամանաց վրայ. կարևոր տեղեկութիւններէ, ընդարձակ տեսութիւն մ'ալ կը պարունակէ հին Հայաստանի պատմութեան վրայ: Բնթերցումը թէպէտ յատուկ բանասէրի մը ուսումնասիրութենէ աւելի լրագրական ուղեգրութեան մը ազդեցութիւնը կ'ընէ, այնու իսկ աւելի արտոքելի և հետաքրքրական է. գրուած է սեղմ և սահուն ոճով մեծ հասարակութեան համար: Հեղինակը նպատակ ունեցած է Հայաստանը ու Հայերը (նաև վրացիներն ու վրաստանը ուսկից կ'անցնի) ծանօթացնելու իւր Գերման ցեղակիցներու մեծամասնութեան, իրենց բուն բնական տիպարովն ու ձևով և զգացմամբ. և չխորշի մինչև իսկ յիշափն ու տոյման յիշատակելու:

Ամէնքը յետին տասնըհինգ տարիներու ջարդերու դէպքերով իմացան, կ'ըսէ նա, թէ Հայերը ըրիստոնէայ են, բայց չիմացան որ Հայաստանն եղաւ ամբողջ աշխարհաց մէջ առաջին անգամ զքրիստոնէութիւն պաշտօնապէս տէրութեան կրօնը ընդունողը երրորդ դարու մէջ: Ամէն կիմնագրական գիտէր՝ թէ Տիգրան Հայոց թագաւորը Պոնտոսի Մեծին Միհրդատայ դաշնակից ըլլալով՝ շատ զօնարութիւններ հանած է հռոմէական բանակներու: Թէ յունաց բիւրուն նահանջը Բարեկունէն՝ ձմեռ ժամանակ և Հայաստանի միջև եղած է. սակայն գրեթէ ոչ ոք գիտէր՝ թէ հնութեան մէջ թէ՛ քաղաքական և թէ՛ բարոյական զարգացման տեսակէտով այնքան կարևորութիւն ունեցող Ալիսի պատերազմը Գրիգորէ 585 տարի առաջ Լիւդաց Ալիսիդէս թագաւորի և մարաց Կիւքսարի միջև, բուն իսկ Հայաստանը գրաւելու նըպատակաւ էր:

Այս զագափարով ոգևորուած կը սկսի

պատմել Ուրարտեան, Նայիրէ և Խալտի ժողովրդոց և թագաւորաց նկատմամբ առ մեզ հասած պատմական յիշատակները : Մենուասայ , Ռուշասայ և այլ արձանագրութիւնք կը յիշատակուին հոս պարզ յանուանէ երբ իրենց գտնուած տեղերը կ'այցելէ Հեղինակը , իսկ անոնց օրինակութիւնք և մանրամասն հետազոտութիւնք առանձին հատորով մը պիտի հրատարակուին : Այս պատմական տեսութիւնք կը սկսի Քրիստոսէ զրեթէ 800 տարի յառաջ , և կը ներկայացնէ խալտերը կամ Ուրարդացիները , քաղաքապէս ասորեստանի մեծ թշնամիները , և զարգացման տեսակէտով՝ մասամբ իրենց ուսուցիչները և մասամբ ալ անոնց աշակերտները , բոլորովին ծաղկեալ վիճակի մը մէջ : Բայց բուն հայկական հաստատութիւնք կը սկսի Քրիստոսէ շուրջ 600 տարի առաջ՝ հընդհանգերման , բայց ոչ արեւական , փոքրասկիական տարրերով ալ շատ իսառն ու ձուլուած ժողովրդեան մը ձեռքով : Կը յաջորդեն յետոյ համառօտիւ Աղեքսանդրի պատերազմն , Արշակունեաց թագաւորութիւնք , Հայաստանի դարձն ի ձեռն Ս. Լուսաւորչի , մարզպանաց և Բիւզանդական ժամանակաց դէպքերը , Հայաստանի բաժանումն , Բագրատունիք , Կիլիկեցիք , յիշատակութիւն մը Մխիթարեանց , և կը վերջացնէ նորոնտիք իզմիրեան կաթուղիկոսով :

Ներածութեանս կը յաջորդէ անմիջապէս Ուղեգրութիւնը՝ երկու գիրքի բաժնուած :

Ա. Գիրք. Ռուս — և Պարսկահայաստան , տասը գլուխներու բաժնուած :

Բ. Գիրք. Հիւսիսային Միջագետք — Հարաւ արեւմտեան և Արեւմտեան Հայաստան , վեց գլուխներու բաժնուած :

Այսու բովանդակ այս առաջին հատորը կը բովանդակէ ուղեգրութիւն մը Կովկասէն ի Տիգրիս և դէպ ի Տիգրաւակերտ , հիւսուած ախորժելի ոճով մը բնութեան գեղեցկութեանց , բարոյից , զանազան պատահարաց նկարագրութեամբ և հին ու նոր պատմութեան յիշատակներով . յորս Ար-

շակայ շղթաներն ալ , որոնք արծաթի փոխուած են , շատ վսեմ պիտի ըլլար՝ եթէ ստուգուէր :

Հայկական պարունակութեան մասին դիտողութիւն մ'ընէնք առաջ , լաւ է սպասել մինչև երկրորդ հատորին ալ հրատարակութեան , և այն ատեն իւր ամբողջութեան մէջ կրնանք քննութեան առնուլ Հեղինակիս մի քանի յատուկ տեսութիւնները , ինչպէս Տիգրաւակերտի — Ամթայ — Նիփրակերտի կամ Մարտիրոսաց քաղաքի տեղւոյ խնդիրը , Բագրատունեաց երրայական ծագումն ունենալը կամ ոչ , Խորենացւոյ յիշատակած շէնքերու և քեհեղազաց կամ պեղումներու ցուցուցած տեղեաց յարաբերութիւնները , և այլն :

Վրական բաժինը , որ առաջին երկու գլուխները կը ընու բոլորովին , թէպէտ բուն նիւթէն շեղում մ'է և համեմատաբար ընդարձակ , ունի իւր հետաքրքրաշարժ կէտերը վրական զանազան սովորութեանց և աւելորդապաշտութեանց նկարագրութեամբ . ինչպէս են զոհը կամ մատաղը , ծառերու պաշտօնը՝ մոմեր վառելով և խոնկերով , մեռելոց համար գինւոյ մէջ թաթիլուած պատառը , հանգերձեալ աշխարհի ուղեւորելու մագէ կամուրջը , դաշանց հաստատութեան համար ամբողջ ցեղի մը որդւոց որդի մատը կտրելը , և այլն . որոնք ոչ միայն հին հեթանոսական սովորութեանց աղօտ նմուշներ կրնան նկատուիլ , և մինչև իսկ ամենախորհրդանշական հետքեր կը կրեն իրենց վրայ , այլ նաև շատ կարեւոր օղակներ կրնան կազմել ազգագրական համեմատական ուսումնասիրութեանց մէջ , և ցեղերու հոգեբանական պարունակն ու բարոյական զարգացման աստիճանը կը մատնանշեն :

Գիրքս շատ լաւ տպագրութիւն մը կ'ընէ նաև իւր մաքուր տպագրութեամբ և բազմաթիւ (117) պատկերներով . ի վերջոյ ունի փոքրիկ քարոյ մը հեղինակին ուղեգծով :

Յանձնելով միւր գերմանագիտաց այս կարեւոր ուղեգրութեան ընթերցումը , կը մայրենի Հեղինակին ալ փութով աւար-

տել նաև երկրորդ հատորը և մանաւանդ
այլուր իւր խոստացած Corpus inscriptionum
chaldiarum - Նախահայկական
արձանագրութեանց ամբողջական հաւա-
քածոյին հրատարակութիւնը . որովհետեւ
Գեոր. Սանտալճեանին հրատարակութեանէ
վերջ ցայժմ գտնուած են և աւելի ստու-
գուած՝ շատ ու կարեւոր արձանագրու-
թիւններ :

Հ. Յ. ԱՒԳԵՐ

Lehmann Haupt

Armenien einst und jetzt

Erster Band

B. Behrs Verlag. Berlin 1910

ՖԻՆԱՆՍԱՅԻ 1789 ՄԵԾ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵՆԷՆ

ԴՐՈՒԱԳ ՄԸ

„AU GRAND SEIN DES LOIS“

F. Veuillot

Ա

Հէք Բլանշէի կրպակը երկաթ ատեն
փակ չի մնաց :

Առտու մը, Բրուտոս, անծանօթ մէկ մը
նշմարեց, որ սանդուխի մը վրայ թառած՝
գիրուկ կոպղարարին անտէր խանութին
նշանակատախտակին հասնել կ'ուզէր :
Արդէն այդ տախտակին ազդագիրը չէ՛ր
որ պատճառ եղած էր դժբախտ Բլանշէ
կոպղարարին կոռափնատեղի ելնելուն :

Սանդուխին վրայ մագլցողը խորշումե-
րես ծերունի մըն էր, նիհար ու պզտիկ
կազմուածքով . բայց իր ճարպիկ ու ճապ-
կտուն շարժումներէն կորովամիտ ու սր-
տոտ ըլլալը կը գուշակուէր :

Խոշոր վրձին մը ձեռքը՝ մեծ աշխու-
ժու կը շննար այդ օտարականը գորշա-
գոյն բուռով քնջելու ցուցատախտակին
վրայ եղած «Au Grand Saint Eloi»
նշանաբանը : Գործը յանգ հասնելէ վերջ,
անապարանքով վար իջաւ, ու երեք քայլ

ընկրկելով՝ հանութեան ակնարկ մը նետեց
իր աշխատութեանը վրայ :

— Ա՛հ, առ եղաւ, գոչեց ժպտագին .
հիմա, քաղաքացիներ, յարեց իր շուրջը
հաւաքուած հետաքրքրներուն, կը մնայ
սա մարդուկը վար իջնելու :

Ի՛նչ իր վրձինը բարձրացնելով կ'սպառ-
նար Ս. Լյուլայի փայտաքանդակ անդրիին՝
որ կրպակին ճակատը խորշիկի մը մէջ
դրուած էր :

— Որքէ՛ն ետքը իմ նշանաբանս պիտի
նկարեմ վրան :

— Ի՛նչ նշանաբան, հարցուց հետա-
քրքիր ստամբակ մը :

— Մանշուկս, ետքը կը տեսնես ու
քու կարծիքդ կը յայտնես... Ի՛նչ, Պա-
թիսդ, մուրճ մը և աքցանը :

Այս կողմէ՛ն՝ կրպակէն դուրս ելաւ տը-
խեղծ ու կաղ տաաներկու տաաներեք տա-
րեկան տղեկ մը՝ որուն պայծառ ու քաղցր
խոշոր աչուրները պարապին մէջ կը թա-
փառէին :

Թեւեքը կախ, չլմորոշն դէմքով մը կանգ
առաւ կարճուկ ծերունիին առջեւ :

— Է՛հ չլսեցի՛ր, բաւա ծերունին, կէս
մը կշտամբալից, կէս մըն ալ արգահա-
տող շեշտով մը. մուրճ մը և աքցանը ու-
զեցի :

— Ա՛հ, այո՛, պատասխանեց Պաթիսդ
գլուխը ցնցելով :

Ու կաղն ի կաղ ելած խորշը վերա-
դարձաւ :

— Ա՛հ, այո՛, կրկնեց հետաքրքիր ըս-
տամբակ մը, տղեկին յստակ ձայնը ու
ծուռումուռ քայլւածքը ծաղրելով...

Բայց հոժեկու կնոջ մը կողմէ՛ն անոր
գլխուն իջնուած կոռփի հարուածը կարճ
կապեց անոր ծաղրանքը :

— Չնո՛ւ ամշնար, անպիտան, որ այս-
պէս անմեղ մը ու հաշմանդամ մը կը ծա-
ղրես :

— Իսկ թէ՛ որ քիչ մը մտքով տկար
է, յարեց ծերունին հայրագորով ու խոր-
հըրդաւոր շեշտով մը, բայց շատ բարի
սիրտ մ'ունի... Ա՛հ, եկա՛ր. առ սա վըր-
ձինը ու կրպակ տար :